

TƏLİM VƏ TƏRBIYƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN GÖZÜYLƏ

Açar sözlər: *Ədəbiyyat, tərbiyə, təlim, bilik və bacarıq***Ключевые слова:** *Литература, образование, обучение, знания и навыки***Key words:** *Literature, education, training, knowledge and skills*

Ədəbiyyatın insan tərbiyəsində əvəzsiz rolu olduğunu böyük alimlər, filosof və pedaqoqlar göstərirlər. Hələ XII əsrdə yaşayıb-yaratmış Əfzələddin Xəqani tərbiyənin rolundan danışarkən göstərmişdir ki, şair, tərbiyəçi insanlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etməyə borcludur. O, bildirmişdir ki, hər tərbiyəçi şair olmaya bilər, lakin hər şair hökmən tərbiyəçi olmalıdır (10. 1958). Şair yüksək mənəvi keyfiyyətlərə ədalət, sədaqət, həqiqət, səxavət, təvazökarlıq, yaxınlarına sevgi, zəhmətsevərlik, dostluq, xüyraxlıq və vicdanlılıq kimi dəyərlərə aid edilir (9. 1962).

XIII əsrin dahi mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusi insanda biliyin, bacarığın və dəyərlərin vəhdətini onu heyvandan ayıran əsas amil kimi qiymətləndirir. Böyük mütəfəkkir göstərir ki, bütün başqa canlılardan fərqli olaraq, insanın qidası öz-özünə bitmir, onu əkmək və biçmək lazımdır. Bütün bunlar üçün çalışqanlıq, tərbiyə və düşüncə lazımdır. İnsanın sədaqəti onun ağılı, iradəsi və bacarıqlı əlləri vasitəsilə əldə edilir. N.Tusi mənəviyyatın bir çox problemlərinin həllində idrakın roluna böyük əhəmiyyət verməklə onun azad iradə və çalışqanlıqla tamamladığını bildirir. İdrakın tərbiyəsində "azad iradə" məsələsinin vurğulanması bir çox tərəfdən maraq doğura bilər. Məsələyə ədəbiyyatın yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisi prizmasından baxarkən bunu şagird azad seçimi, onun təlimə və təlim materiallarına olan ehtiyac və marağı kimi dəyərləndirilməsi yeni təlim yanaşmaları baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Məhəmməd Füzuli bütün elmləri təcürbi və nəzəri olmaqla iki cür təsnif edir. O, hesab edir ki, təcürbi elmlər insanın iradəsindən asılı olan əşyaları və hadisələri öyrənir. Nəzəri elmlər isə, onun fikrincə, insanın iradəsindən asılı olmayan məsələləri öyrənir. Təcürbi elmlər sırasına o, mənəviyyat və tərbiyə məsələlərini daxil edir. Mütəfəkkir şair öz əsərlərində elmin və biliyin insanın mənəvi həyatında rolunu xüsusilə vurğulayır. Bütün yüksək insanı dəyərlərin və xeyrxahlıqların kökünü çalışqanlıq və yüksək mənəviyyatda görür. O, hesab edir ki, ədəb insana səadətə yolunu göstərən elmdir.

XIX əsrin tanınmış maarifçiləri Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani və Həsən bəy Zərdabi. İnsanın səadətini bilik və həmin biliklə xalqına xidmətdə görmüşlər (6. s.14). Onlar bilik, dəyər və davranışı vəhdətdə təsvir etmiş və hesab etmişlər ki, savadlı insan öz davranışlarını daha yaxşı dəyərləndirir, eləcə də mənəvi baxımdan öz davranışından ya zövq alır, ya da vicdan əzabı çəkir.

Bu maarifçilər hesab edirdilər ki, insan yalnız icmasının rifahı üçün çalışmaq əsl səadətə yetişə bilər. Səadətə qovuşma həm də onunla şərtləndirilir ki, insan öz maraqlarını üstün tutmamalı, onları digərlərinin maraqları ilə uzlaşdırmalıdır. Yalnız şəxsi və ictimai maraqlar üst-üstə düşəndə insan səadətə qovuşa bilər.

Mirzə Fətəli Axundova görə, insan davranışlarının əsaslarını onun ehtiyaclarında axtarmaq lazımdır (7. s. 185-186).

Həsən bəy Zərdabi hesab edirdi ki, məktəb həyatla sıx əlaqəli olmalıdır. "Amerikada idraki inkişafı əl əməyi ilə əlaqələndirən yeni məktəb" sistemindən bəhs edən məqaləsində H.Zərdabi gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir (5). O, bildirmişdir ki, əgər məktəb təcürbə həyatla əlaqəli olmasa, insanları müstəqil həyata və fəaliyyətə hazırlaya, onlarda ən gözəl insanı dəyərləri tərbiyə edə bilməz. Cəmiyyətdən təcrid edilmiş məktəblər haqqında isə düşünürdü ki, belə məktəblər zəhmətdən yadırgamış, çox zaman da cəmiyyət üçün faydasız insanlar yetişdirir.

Həsən bəy hələ keçən əsrin sonunda dünya təhsilində atılan mütərəqqi addımları izləmiş, onların üstünlüklərini bəyənməmiş və bu yenilikləri Azərbaycan məktəblərində də görmək istədiyini bəyan etmişdir.

Dünya təhsilindəki ilk mütərəqqi addımları Con Dyui atmışdır. Bu dəyərli fikirləri Çikaqo Universitetinin nəzdində açdığı Laboratoriya məktəbində təcürbədən keçirmişdir. O, deyirdi: "Bütün elmlər mənbəyini dünyadan alır. Onlar vahid dünyanın müxtəlif sahələrini öyrənirlər. Dünya isə məkan, zaman və canlı və cansız varlıqların vəhdətidir. Bu dünyada həyatını düzgün təşkil etməyə qadir olacaq insanların təhsili bu dünya ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir".

A.Bakıxanovun fikrincə, ətraf mühitin təsiri altında insan pis əməllərdən əl çəkib xeyrxah birisi ola bilər və ya əksinə. Lakin o, hesab edirdi ki, insan yalnız kənar amillərin təsiri ilə formalaşmır, həm də insanın intellektinin təsiri onun mənəvi baxımdan formalaşması üçün mühüm amildir. İnsan yalnız idraka və biliklərə malik olarsa, özünün və digərlərinin davranışını idarə edə bilər, onları nəzarətdə saxlaya bilər. Öz ağılı ilə insan bütün başqa canlılardan üstündür və yalnız ağılı vasitəsilə mənəvi yüksəlişə yetişmişdir. Elmi bütün dəyərlərin mənbəyi adlandırılan A.Bakıxanov biliyi və idrakı, dəyəri və səadəti eyni anlayışlar kimi qəbul edirdi. İnsanların öz davranışlarını qiymətləndirməklə və dəyərləndirməklə yeganə hakim hesab edən yazıçı göstərirdi ki, insanın idrakı nə qədər dərindirsə, o qədər azad və inamlı hərəkət edir.

Firudin bəy Köçərlinin fikrincə, mənəviyyat ictimai mühitin məhsuludur. Ona görə də sosial mühit mənəviyyatın həlledici və əhəmiyyətli amilidir. O, cəmiyyətdəki nadanlıq və zülmət bəlasından qurtulmağın ən yaxşı

vasitəsinin elm və tərbiyə olmadan insanların məişətində yüksəliş ola bilməz. Məhz buna görə də o, hesab etmişdir ki, hər bir xalqın səadəti, əsasən, müəllimdən asılıdır. Bu səbəbdən də o, müəllimi məktəbin ürəyi, xalqın çırağı adlandırmışdır. Maarifçi belə fikirləşirdi ki, şagirdi cəzalandıran və əzsavadlı müəllimlərə öz uşaqlarımızı etibar etməməliyə müləllimin təlim prosesində vəzifəsini müəyyənləşdirərkən o bildirmişdir ki, əsl müəllim elm, bilik və zəhmətkeşlikdən əlavə, şagirdlərinə münasibətdə məhəbbət və qayğı dolu qəlbə də malik olmalıdır. Məktəb isə şagirdin qorxu və təhlükə hiss etdiyi bir məkən olmamalıdır.

Firudin bə Köçərli də müasiri Məmməd Tağı Sidqi kimi ədəbiyyatı tərbiyənin mühüm vasitəsi kimi dəyərləndirmiş və hesab etmişdir ki, bunun üçün ədəbiyyatın qarşısında ideyalılıq və məqsədyönlülük kimi ciddi tələblər qoyurdu ki, bu, təlim və tərbiyənin təşkilində ədəbiyyatdan məharətlə istifadə etməyə şərait yaratsın. F.Köçərli ədəbiyyatı cəmiyyətin inkişafını stimullaşdırən faktor kimi dəyərləndirilmişdir. Onun fikrincə, ədəbiyyat idrakı və məna viyyatı ucalığa istiqamətləndirir (11. s. 405).

F.Köçərli məktəb, müəllim, dərslük, proqram haqqında məqalələrində yazmışdır: “Bu aprelin 4-də darülmüəllimində elm və kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rüsxəti ilə mərhum Mirzə Fətəli Axundovun “Məstəli Şah” ünvanında tərtib etdiyi komediyanı oynayıb, cümlənin diqqət və hörmətini cəlb etdilər. Komediya türk dilində oynandı. Təklif edilən icmanın bir o qədər xoşuna gəldi ki, pərdənin arxasında “Afərin” sədası göyə çıxıb üç-dörd dəfə pərdənin qalxmağını və oynayanların zühurə gəlməyini əl çalib tələb edirdilər”. (4. s. 34.)

Gənc nəslin öz icmasının fəal üzvü olmasını hər zaman yüksək qiymətləndirmişdir.

Türk eyitim tarixində ilk dəfə olaraq pədaqoji elminə ilişkin görüşləri irəli sürən Fərabə olmuşdur. (8. s.19)

Fərabiyə görə özündə pədaqogikanı cəmləşdirən fəlsəfə vətəndaşlıq fəlsəfəsidir ki, ö gözəlliyi dərk etməyə və xöşbəxtliyə çatmağa xidmət etməlidir. (1. s. 35)

Humanist dəyərlər sərafi insanın məna vi tərbiyəsinə yüksək qiymət verərək yazır ki, məna viyyat qəlbın yaxşı işlər görmək ehtirasından irəli gəlir.

Məna viyyat və ağıl insanın ləyaqətini meydana gətirir. Dahi pədaqoq şəxsiyyətin formalaşmasında insanı ünsiyyət münasibətlərə yüksək qiymət vermiş və demişdir ki, sülhün, barışın əsasında ünsiyyət və münasibət durur. Bu humanist fikirlər o dövrdə maraq yaratdığı kimi, bu gündə aktualdır.

O, göstərir ki, məna vi keyfiyyətlər insanın təbiətində var və bu keyfiyyət insanı xöşbəxtliyə çatdırır. Bu keyfiyyətlər yalnız tərbiyə ilə insanda formalaşır, inkişaf edir. Beləliklə, Fərabə insanın etik keyfiyyətlərinin anadangəlmə olduğunu və tərbiyə ilə inkişaf etdiyini söyləyir. (2. s. 303)

Əlyar Qarabağlı ədəbiyyatın tədrisini bilik və dəyərlər baxımından təqdim etmişdir. B.Q.Belinski, N.Q.Çernişevski, N.A.Dobrolyubov, F.İ.Buslayev, V.Y.Stoyanin də emosional cəhətdən əhəmiyyətli saymışlar. V.P.Ostrovski isə ədəbiyyatın tədrisi qarşısında estetik tərbiyə məsələlərini qoyur.

Beləliklə, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı alim, şair, maarifçi və pədaqoqların ədəbiyyatın tədrisi qarşısında qoyduğu vəzifələr təlim və tədris üçün əhəmiyyətli sayılan dörd yamaşma baxımından təsnif edilir:

1.Demək olar ki, adları qeyd edilmiş şəxsiyyətlərin hər biri ədəbiyyatın tədrisində idraki fəaliyyəti mühüm faktor kimi dəyərləndirirlər.

2.İsmayıl bəy Qutqaşının yanaşmalarında problemlə təhsil məsələləri ilə qarşılaşmaq olar ki, bu da araşdırma tədqiqat xarakterli təlim üsullarının tətbiqi imkanlarından xəbər verir.

3.M.F.Axundov, A.Bakıxanov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, M.T.Sidqinin cəmiyyətin insanın tərbiyəsində oynadığı rolu elmi şəkildə əsaslandırılmış, ədəbiyyatın tədrisində insanların cəmiyyətin həyatında fəal iştirakı məsələlərini vurğulamışlar.

4.M.F.Axundov insan davranışının əsasını onun ehtiyaclarında axtarmış və bu amilin nəzərə alınmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu da ədəbiyyatın tədrisinin təşkilində şagirdin maraq və ehtiyaclarından çıxış etmək məsələlərini ön plana çəkir.

Bu fikirdən aydın olur ki, bədii əsərin məzmununun mənimləməsində, ictimai-siyasi məzmunlu əsərdə, fikir və əmalı, istəyi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən bu nəticəyə gəlmək olur ki, sadalanan yanaşmalar təkcə öz dövrləri üçün deyil, bu gün üçün də çox mütərəqqi baxışlar hesab edilə bilər.

Yeni təlim texnologiyalarından istifadə şagirdlərin bir-birinə münasibətini də dəyişir, onlar doğmalaşırlar.

Ümumtəhsil məktəblərində yeni təlim metodları ilə işləmək istəyən müəllimlərin sayı günü-gündən artır. Bu zaman onlar böyük çətinliklərlə rastlaşırlar, onlarda kimdənsə nəyi isə öyrənmək tələbatı yaranır. “Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi” adlı metodik vəsaitdə, çox haqlı olaraq bu münasibətlə qeyd olunmuşdur: “Müəllimlərin yeniliklərin həyata keçirilməsində təcrübələri artdıqca və bu işə daha çox müəllim cəlb olunduqca yeni metodik tövsiyələrə, tədris materiallarına və digər məlumat mənbələrinə ehtiyacları artır” (3. s. 79-83).

Ədəbiyyat:

1. Ал-Фараби, Социальное – этические трактаты. Алма-Ата, 1973, с. 35
2. Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972, с. 303
3. Əsədov Ə.А. Müasir təlim metodları və onun tətbiqi məsələləri // Azərbaycan məktəbi, 2002 № 4, s. 79-83.
4. F.Köçərli. “İrəvanda məktəb”, 1963, s. 34.
5. “Kaspi”, 1899, №76
6. M.F.Axundov. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. 1958, s.14

7. M.F.Axundov. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. 1958, s. 185-186
8. "Türk eyitim tarixi". Ankara, 1985, s.19
9. S.Rzaquluzadə. Ə.Хақанinin ictimai-siyasi dünyagörüşü. Bakı, 1962
10. З. Гоюшов. Эстетическая мысль в Азербайджане. 1958
11. З. Гоюшов. Эстетическая мысль в Азербайджане. 1958, s. 405

Teaching and education process through the eyes of personality**Summary**

Great scientist about non-substitutive role of the literature in the article in man upbringing, philosopher and thoughts of the pedagogues have been marked. Al-Farabi, of the M.F.Akhundov, examples about instruction, upbringing have been shown from F.Kocherly.

The responsibilities of different scholars, poets, educators and educators in different periods are classified in the context of the importance of teaching and learning.

Обучение и воспитание с точки зрения личностей**Резюме**

Упоминаются идеи великого мыслителя, философа и педагога о неоценимой роли литературы в образовании человечества.

В разное время ученые, поэты, педагоги и преподаватели были назначены для преподавания литературы в разные периоды, с точки зрения важности обучения и преподавания.

Rəyçi: prof. R.Qeybullayeva